

Малчы коданнарда

ТЕВЕЖИ

Теве — Тывада бир онзагай болгаш ховар малды бирээни. Оларны ажил-айгырлар өстүрүп удурус, аныктык мал. Ону Улуг-Хем кожуунун Удуш Кенч-оол аттыг совхозта база азырап, баш санын сөөлгү чылдарда көвүдөтүп, өстүрүп келген.

1971 чыл. Ынчангы «Улуг-Хая» совхозтук Хайракан салбары азырап өстүрүп-биле 70 баш тевиңи керек кылып салды алган. Ажил-айгырлар тускай эртемчилери тевени, Улуг-Хемини ол чарынгы, Эжиңиме тудары таарымчалык деп дугурушканнарда. Оон калдына бо онзагай малды кымыз хуздэридин айтырымы база турган келген. Сумелешсе-сумелешсе, алыс-бүдүрүмүзтүгү Кызыл-оол Иргек-ле дээр боор деп түнүшкөн.

Шынап-ла, ол Эжиңимден фронтжун эки тура-биле коруткан Денгур-Кызыл Булчунович Ховалдынын акмызын олгу чүвүлүп, Ынчангы Кызыл-оол өскөн-төрөөн чүвүн, олар-белчирини эки билдир деп магалдык база турган. Ынчалдыр-ла туугу-жулап турган анык эр, те-векилээр чөпшээрелин ажил-айгырлар удурутпазынга берген.

Оон бээр ам чээрби үш күш, чың билдирпейн шуужуп эртсе-эрте, совхозтук тевизи ам 207 баш четкен, а оон катары малчынында Кызыл-оол Балчыиович Иргек хевээр — тевежи ажилга төлөтүп, деп чүүлдү оон бүзүрүлдүн-биле бадыткаанын бээр чөпшээрелин ажил-айгырлар оон бадалгын аргажок, Кызыл-оол теве өстүрер таалай-биле ам байлак арга-дуржугалыг малчын апарган.

Ынчан 1984 чылдын кыжи, «Улуг-Хая» совхозка партком секретарылап ажилдап турган улу. Улуг-Хем кожуунун көдээ ажил-айгыр эргелигини начальниги, ол ам республиканын көдээ ажил-айгыр болгаш ашчы-чөөн сайындан оралакчызы Валентин Васильевич Хангаев: «Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Хүндүлдүк бижин Тываның 40 чыл онга турсааткан социалистик чарыштын тилекчилеринин бирээзи тевежи К. В. Иргек-ле Дээди Советтин өмүңүзүнүн чыныгы чөпшээрелин деп-бол, Ам канчаар, ол хире улуг бүзүрүлдү көргүс-

Чаты суурда коммесаан дээр кижилер-ле эңдерилген. Аар өрткөтүп бараннардан аныгда, аар өрткеке арагыны база салды турарлар. Коммесаандаларны боаар, ла кол чүвези ашша-ла ий-наан харын. Бистин суурувуста эңге ас кетилген сандыгы Шүра дээр угбай бар. Оон саткан ийи-хевенин өрттээ өскелеринден чиник.

Арага черле сатпайн турар кижичүе. Хуумада чийген улус көрбөс болгаш, ол угбайны дым хуңдүлээр кижичи мен. Суурувус чоңуңун суббота, улуг-хунде огулду-ла кылар чүвези — арагалар, «байрлар» бо-ла. Бо

зоотехник тускай эртемниг кажи Аннанын арга-сүмезин-биле ажил өртүп шыдааны ол. Теве малдын онзагай чорууну дугайында дуржугалыг малчыны мыңчаар хөөрээр: —Чээрби ажыг чыл иштинде теве малдап ажилдаш, ону канчаар катарың, богааннарды, ажаарын ам беш сала ла деп билдир апардым. Теве малды хола-хараның, оргу шыгы оларадары таарымчалык. Дагыг черге таарышпас, инаар албадарга-ла дагже үнес. Оларлар шөлү делгем болган тудум-на теве малга аажок таарымчалыг болур чүвө. Теве өске мал ышкыш чыл сайында төрүөс. Оон эңгирин ийи чыл болгаш богааннар. Дунгуш төрөөн эңгиринин огул азыры база бир шүүттүгү. Черле теве мал ызырып, тев, хал база чини чыгып болур. Ынчангы анаа тускай өөрнөген элчөп-ле керек чүвүлүп ийи. Керек апарганда ону ужурада бешни беш-алды эр кижичи керек-ле болгай.

Тевени богааннарны доруктарын чажыттырн сонугурадыр малчындан дилээлери: —Оо, ол дээрге элээр парын ажил деп билдире. Теве мал колдуунда-ла апрель ай үезинде оолдаттар чүвө ийи. Терупкен олгу кончуг мунчу аманат. Ол үеде улам хары-салгайг ажиллава болаа жоржок. Богааннарны баштайгы үеде неэинге хунде ийи катал эмирер. Ону кижичи тудурга эмирер болаа болаа болагы мунчурга, шүүпке болгаштын ээл шыдава.

Чаа төрүтүнген богаанын бир дун-хун иштинде кургак кидиксе орагаш кургактар. Оон сөөлдү кургак кажага тургузул, алаанга өдөк төгөр. Кажанын температурасы чангыс ай болуру база чугула. Богаан чаа төрүтүнгенде кидиксе ораваас болу, бажын черге моннапкып, олгу болур. Төрүтүнгенин ийи-үш хонгада ол болу иезин ээл кылаштал турар апар. Ол ийе оон дашкар ашчы черге черле үндүрүп болбас. Хамаанчок салгыттар болза, азыражыкка таварылбай болгай-деп, Кызыл-оол Балчыиович чугаалады.

Амгы үеде малчынын колданында 207 баш теве бар, оон 74-ү кыс тевелер. Ол эңгирин шүүтү оолдава. Бо чылды тевежи 26 богаанын доруктуу өстүрер хүдээленин алган. Паанын күдээленин оон бүзүрээр, чүгө дээрге дуржугалыг малчы оон беш салавазы деп санап, түнөөн олурар. Оон бадыткалы бо: эрткен чылда 24 богаан алыр хүдээл-гезин ол 28 баш кылдыр күүсеткес, совхозтук мураңкы малчынаарынын одуруунче

чорукту чагырылдырпып, хемчүүн алас чүвө бола, черле эмийн өрте бердивис ышкыш. Суурну чыгарга чери, совхоз директору ажилчы чоңун хураалын чымдылдыр, бир аны шитирдиргип, хемчүүн алыр өлүгелен. Эмийн эрткен аар өрткеке бараан

САДЫГЛААРЫН ЧУРУМЧУТСА

чорукту чагырылдырпып, хемчүүн алас чүвө бола, черле эмийн өрте бердивис ышкыш. Суурну чыгарга чери, совхоз директору ажилчы чоңун хураалын чымдылдыр, бир аны шитирдиргип, хемчүүн алыр өлүгелен. Эмийн эрткен аар өрткеке бараан

ХУУЖУДАРЫН ЧӨПШЭЭРЕЗЕ

Кызыл кожуунун Оттук-Даш сүт-баран фермазын ажилчынаарынын мурунунда бижип олур бис. Хуужудула чаа-ла эртеп турда, ферманчы эң тура ба-жыңыраң хуужудул алыры-биле билдиринкинерин кини үлүс бис. Дадар-оол Баяндайлар дагу бүдүрүл-генин тудурадыр хуужудул болбас дээр чөпшээрелин бербени барган кижичи. Ам керек кырында бо ба-жыңыраңы Баян-Кол суур-дун чурттакчылары хуужу-дуп алгаш, суурге көкүрүп өгөйлери бердирер. Ферманчы бажыңыраң хуужудул апар турар улустун суурда хуу бажыңыраңы база бар. А бис.

ЧАМЗЫ ХАМБЫ

ХЕМЧИКИН Даа кожуу-лун Устү-Хүрээзиниң улуг ламазы Чамзы хамбы дугайында чонун ийи кезинин билдир бир мындаг чарныкчыг чугаа бар. Ол болза мыңчаар дымналар. «Демир-орук дайынында» орусат «Боина на рельсах» деп бир кинода лама кестүп келген. Ол «Тыва» лама чүгө «Яларан кулутур» деп сөз билдир кижичи джир. Оон ийи Чамзы хамбы дугайында бир мындаг докка бар: «Чамзы хамбы 1930 чылда туттурган, Оттук-Боолук болгаш селемедиг атыг шериг-лер ол ламаны Чадаандал чыдакча атык мундурган. Кызылдына суруп оргарган. Ол лама Алар-Тышке шыглар-зырап баксырлы бээрге, бир тыва шериг дайчы-биле адып каапкан. Тыванын бир улуг эртемден ламазын дугайында билдир-лер чүвө чүгө бо-ла. Чамзы хамбы дугайында айтыр Тыванын төгүзүлө бир баалачк чүлү боорга, партиячынын № 1 фондузуну № 1827 херезинде Чамзы хамбынын Россияга чоранынын дугайында бир чугула доку-

мент тып алгаш, ону солунга моолт, номчулчуларга со-нуургалыр деп бодалдым. Чамзы хамбынын Россияга чоруп турганы ол үеде болаа делегейинде-ла, Тываның дагы ийи чылдыр дугайында делегейдеги чарыкчылар, эңгиринин чыдакчылары, апарганда ону ужурада бешни беш-алды эр кижичи керек-ле болгай.

Тевени богааннарны доруктарын чажыттырн сонугурадыр малчындан дилээлери: —Оо, ол дээрге элээр парын ажил деп билдире. Теве мал колдуунда-ла апрель ай үезинде оолдаттар чүвө ийи. Терупкен олгу кончуг мунчу аманат. Ол үеде улам хары-салгайг ажиллава болаа жоржок. Богааннарны баштайгы үеде неэинге хунде ийи катал эмирер. Ону кижичи тудурга эмирер болаа болаа болагы мунчурга, шүүпке болгаштын ээл шыдава.

Чаа төрүтүнген богаанын бир дун-хун иштинде кургак кидиксе орагаш кургактар. Оон сөөлдү кургак кажага тургузул, алаанга өдөк төгөр. Кажанын температурасы чангыс ай болуру база чугула. Богаан чаа төрүтүнгенде кидиксе ораваас болу, бажын черге моннапкып, олгу болур. Төрүтүнгенин ийи-үш хонгада ол болу иезин ээл кылаштал турар апар. Ол ийе оон дашкар ашчы черге черле үндүрүп болбас. Хамаанчок салгыттар болза, азыражыкка таварылбай болгай-деп, Кызыл-оол Балчыиович чугаалады.

Амгы үеде малчынын колданында 207 баш теве бар, оон 74-ү кыс тевелер. Ол эңгирин шүүтү оолдава. Бо чылды тевежи 26 богаанын доруктуу өстүрер хүдээленин алган. Паанын күдээленин оон бүзүрээр, чүгө дээрге дуржугалыг малчы оон беш салавазы деп санап, түнөөн олурар. Оон бадыткалы бо: эрткен чылда 24 богаан алыр хүдээл-гезин ол 28 баш кылдыр күүсеткес, совхозтук мураңкы малчынаарынын одуруунче

САДЫГЛААРЫН ЧУРУМЧУТСА

чорукту чагырылдырпып, хемчүүн алас чүвө бола, черле эмийн өрте бердивис ышкыш. Суурну чыгарга чери, совхоз директору ажилчы чоңун хураалын чымдылдыр, бир аны шитирдиргип, хемчүүн алыр өлүгелен. Эмийн эрткен аар өрткеке бараан

ХУУЖУДАРЫН ЧӨПШЭЭРЕЗЕ

Кызыл кожуунун Оттук-Даш сүт-баран фермазын ажилчынаарынын мурунунда бижип олур бис. Хуужудула чаа-ла эртеп турда, ферманчы эң тура ба-жыңыраң хуужудул алыры-биле билдиринкинерин кини үлүс бис. Дадар-оол Баяндайлар дагу бүдүрүл-генин тудурадыр хуужудул болбас дээр чөпшээрелин бербени барган кижичи. Ам керек кырында бо ба-жыңыраңы Баян-Кол суур-дун чурттакчылары хуужу-дуп алгаш, суурге көкүрүп өгөйлери бердирер. Ферманчы бажыңыраң хуужудул апар турар улустун суурда хуу бажыңыраңы база бар. А бис.

ЧАМЗЫ ХАМБЫ

ХЕМЧИКИН Даа кожуу-лун Устү-Хүрээзиниң улуг ламазы Чамзы хамбы дугайында чонун ийи кезинин билдир бир мындаг чарныкчыг чугаа бар. Ол болза мыңчаар дымналар. «Демир-орук дайынында» орусат «Боина на рельсах» деп бир кинода лама кестүп келген. Ол «Тыва» лама чүгө «Яларан кулутур» деп сөз билдир кижичи джир. Оон ийи Чамзы хамбы дугайында бир мындаг докка бар: «Чамзы хамбы 1930 чылда туттурган, Оттук-Боолук болгаш селемедиг атыг шериг-лер ол ламаны Чадаандал чыдакча атык мундурган. Кызылдына суруп оргарган. Ол лама Алар-Тышке шыглар-зырап баксырлы бээрге, бир тыва шериг дайчы-биле адып каапкан. Тыванын бир улуг эртемден ламазын дугайында билдир-лер чүвө чүгө бо-ла. Чамзы хамбы дугайында айтыр Тыванын төгүзүлө бир баалачк чүлү боорга, партиячынын № 1 фондузуну № 1827 херезинде Чамзы хамбынын Россияга чоранынын дугайында бир чугула доку-

УЛУГ-КУЗЕГ БУГАЗЫ

Хар эрэн, кыштарды өрткөн майт кантер майыктардан уштуруп, не-гой тоннар эгинерни хос-тапкан. Кыш ашкан боа малдын, чылгыны өдүлгөчөк дун-тер эгелер берген. Кызыл-Тайга-ны белик мээстерине деген хунун херел чыггылаш, черин кырын чинчеп, дугас-кейтти чиргилчэн. Кызыл-Тайга белинге бырланадыр ойбай берген турган үе-ле болгай.

Бир-ле хун Ак аразынын араттары кезек ашактар ачам сууга чыгып келген шай-ла, каттаржып хөөрөшкен, чир-шон-на оргарган чүвө. Мен даштыгаа мыжыраан кушактарын аны-бүрү аялгажып үнү дынаар, хун караанга дегеленип, өг чанынга ойнал орган мен. Хөөрөшкен ашактарын аразына Ойта-Санчы кы-раң-ачаанын чоонуумаар ше-диргедей үнү ыгылаш, ды-налар:

Ортаа-Тал бугазынын тармак шөдөрүн куруктур болза жи-дир ийи, оолдар. Улуг-Күзеге буга үндүрүш. Оваа-Сайырың артыкы шааны куду херу-нү кылын кур черлерин ча-рар болза, кончуг чагай дүжүт ында дийн ам — дээрге, бирээзи орташ:

— Везүлү андазын бизи дээр көрбөз черлер ийянаан ол, бузар ужурул үжүе ол-дур ийи ам — дей-дир. — Буга казар дээр болза, баулур үези бо-дур, амды-гаарың черин шичилеп, бе-леткини эгелер бээр, чер чедиштер эрип, үе тааржып келбес деп бе — дээр кижичи болду.

— Ийет, шын-дыр хары, демин сааскан теве тудуп чин дээр болгай, чоонган Шынап-ла, Улуг-Күзег бу-газын казып үндүрериниң үези келген хире, ашактар-ны сагыш-сеткили катты-гып, кижичи бурунчуа со-нуургалыг отту хона берген бире болду.

Часы хуңер суруштүр залын солчуп, хун келген тудум-на агаар-бойдуштук чылыччыча сагыш-сеткил-ди улам-на көдүрүп турган-ды алар чынык. Бир-ле хун дээр болгай, кадай, куш-хү-дөниң болеткен аар-дыр — дээр, хой улуруп ай, тараа хооруп, соятан, белеткини хүндөзүнө мындаг, Даарта-зында куш-хүдөзүнүн таа-нынап, адын эзертенген, чоруур деп барган. Буга ка-зырын черле барып көөр-дү, ачымы эзереп деп болза тур-ган соругулаа мени дестү-дүр хире эвек аларган. Кү-зелдин кужуңну ыдылааш-кынынга шыдапаша, ача-мы албадаш туруллаттым ийи оон.

— Ажил кылгыттар кыл-дыр өзө берген турган болза, эдербес ийи бо, соомче уш-картылдам, кадай, че — дээр, ачам аштыгыштарга, амьрай-ла берген мен. Улуг-Күзегиниң эрчи чурт-ка чыгып келдилер. Ашактар-дылазарын солчуп тажы-лылашкан сөөлдүн. Ортаа-Судак уңун өрү буга дээр үндүрүп эгитч черин көрүп, чоруп өскөлдөр ийи оон. Мен ачамны соонда ушка-

КУУСЕТТИНМЕЙН ТУРАП

«ТР-нин Президентинин арага айман садарын чурумчулар дугайында Чар-лын чүгө куусетпейн тура-рыл» деп айтыр бисти ду-гурдун турар. Араган айман Саян артында бээр кияр-сөөртүрүн чурумчулар, арага-ны чүгө курне өрттээ-биле садар деп шыныг чөптүгү Чарлыкты үндүргени кө-

ДМИТРИЙ ИР-САНАА. Тожу кожуун.

дээр, ярак-узанта чурт-тап чоруур ийжилер, ак-чылар, тышчылар бистер чүдүлдү деп хүдээл алган бис. Чарлык үндеген бээр элэн үе эрте берди, кычал-за-лаа оон кууселдеи чок бооп турар. Чамдык кижилер Кызылдан, Саян артында аргааны эңкелтеп, аар өрткө-биле чоңа салып ту-

рун турган төлөөн Турчаниновка ужурашкып, келген со-рулгагысты чугаалашкан, Кол-чак ужуражып, бо соругта-арыи дилеп чугаалаа бис. Турчанынов комиссар: — Силер бистин Ак хаанын күзеп, бистин биле доктамаал ханы харылаагы турар деп келгендер кончуг өөрүчү-дүр. Ам харын Ак хаанга, Кол-чакка баар силер. Ол багаш, барган херээр дугайы эки чугаалажып алган, келер силер—дээр, бистин орук-сурук чоруурууска чарыгдала ак-ша-мөңгүн болган лүзүр шынылга бижикти кылагы, бекте тыпсып бергеш, 10 шериг элертп берген. Чамзы хамбы, Кузек, Дон-дук, Семис-Чамыя, мен буга бир хелемечи кижилди Улуг-Хемини куду салдып бадып каан бис. Чаа-Хөл асынга че-дик чоруушту, эжикис Дон-дук араан, анаа чыдап каа-ган. Чамзы хамбы, Кузек, Се-мис-Чамыя, мен хелемечиниң буга элерткен 10 шеригине-биле кады салдып баткыш, Минус-ский хоорайга чедэ бээривис-ке, элэн бөи ак шериглер кел-ген, бисти уткуп алган. Оор-тан парохолда олуруп алгаш, Красноярск хоорайга чедэ бээривис-ке, маншаның кезек шеригтер кээп бисти уткуп ал-

Аваа МОШУШ.

Тожу кожуун. Чүүлериң Хем-Белдир деп черге дүрген белетээр силер. Барган шериглер-биле кады Тыванын иштинде турар большевиктер баштап Шетин-кынин партизан шеригери болгаш Моолду, Кылаттын шеригерин чүмү-биле ундур чыгылдыр болгаш чүү-лаа чок кылдыр, дагган кылдыр узуу-каар силер. 3. Силерни эт-баран-биле хандарык бис. Билангы бистин кирил берген бараннар-ысты улуг өрткеке сат болгаш хуңун салым колдурар. 4. Бистин Тывада олуруп турар төлөөн азы шеригери-вист бар болгай. Олар-биле док-таамал ханы харылааны тудар силер. Ол доктаалың бис долдуу ал-ган бис. Омск хоорайга Кол-чак-биле 15 хонук иштинде дугуржуп чугаалашкан, бис-ке берген белетери — ма-шинаның чолаачылары-биле кады апаргаш, демир-орук-биле Красноярск хоорайга чедип келген, оортан парохолда олуруп алган, Мыдынаарык чедип келген, дуннарык баштап Шетин-кы баштаан большевиктер шериги баяп каан. Ам харын Минусский хоорайга кел то-руу деп үнү турган ак (Төчүк 4-ку турган).

Музей 65 харлаан ЧУРТ-ШИНЧИЛЕЛ ТӨВУ

Бо чылдың май 13-те Ты- ванан Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейнин турустуунан бээр 65 чыл оо болур. Ол дээр- ге бистин республиканың ку- лтура амьдаралында бир онзагы болушкун. Чүге дээрге «Төгү чок он — сүздүг чоң өвөс» деп чоңунд мерген угааныларын чү- гаады дык шын, ханы у- калып. А тыва чоңунд тө- гүзүңү элжизни Алдан- маадыр аттыг музейге шы- гаттынаан, делеттинген.

Музейнин турустууна- нын төгүзү бээрн солун. 1925 чылда СССР-ниң Тыва Арат Республикала док- таамал төлөзү беринге ук черин төгүзүн өөренир бөлүмү турустуунаан. Бөлүмүн киржикчилери 1925 чылдан 1929 чылга чедир Тыванын төгүзүңү бол- ша этнографизмин, культу- ранын болгаш бойдузунд таалайы-биле язы-буру ма- териалдары, коллекциялар- ны чыып, келир удеги му- зейиниң эгезин илчаар салган.

1929 чылдың май 13- те ТАР-ның Политбюро ху- ралында Тыванын куруне музейнин турузур дугайында шийтир хулаас алдынаан. Бичангаг тыва музейнин тө- рүттүңүн хуу — май 13.

Тыванын куруне музей- нин албан эсузу-биле акы- дышкыны 1930 чылдың август айда болган. Баш- тайгы уде ол чүге ийн — төгү болгаш бойдуз килдес- тир турган. Ол чылдарда баштайгы ийн килдесе не- мей тус черин чурт-шинчи- лел, революция болгаш ин- тили килдистер ажиты- танган. 1942 чылдың март 26-ла Тыва Арат Респуб- ликаның Биче Хуралынын Пре- зидиуму Тыванын куруне музейине алдан-маадырлар- ның адын тыыскаан. Музей тускай бажына база чок турган. Чүге 1946 чылда ааа он амга чедир туруп келген бажынын берген.

Чыл келген турум музей- нин делгелге заллары чаар- тынып, чаа экспонаттар-биле долдушун, олар улам солун болгаш ханы уткалыг апар чыткан. Амгы уде Тыва- ның Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи беш килдистиг: Тыванын бойду- зунд (республиканың геогра- фиялык, характеристиказы, геологиязы, бойдузу, язы-

буру унуштер болгаш динге амьтанар делегеги, казы- мал байлактар). Тыванын бу- рунгу төгүзүңү (археоло- гия болгаш этнография). Тыва үезиниң төгүзүңү (у- лус демократтыг). Тыва курунның турустуунагы бажы хөжүп, сайырап келгени). Тыва Республиканын төгүзүңү (СССР-ге база Россияга каттышканын да бээр Тывага социал- экономиктиг үндезин чаар- тылганы), фонд килдизи (делгелге залына кыткы- бзон материалдар шунту- дыла шыгатынып, кадага- латтынаан). Масс-чурт- шыдыкын килдизиниң акы- ладыклары музейге болур бүгү-ле учураакылары, лекция-беседанын, делгел- гелерни, еске-даа акыл- дарыны организастан эр- тир турарлар.

Музейнин фондуларында дык археологтуг бол- гаш этнографтыг матери- алдары, фотонегативтер, ха- мааты болгаш Ада-чурт да- йнынанын, куш-ажылды чоочуннаанын, беш чыл- дарынды маадырларын, бу- дурлуңни мурнакчыларын, интернационалды да- йынчыларны документиле- ри, фото-уркуктары, эдилге- лери, дашкыныны, Россия- нын, Тываның суралгы чу- рукчуларының чурчаан у- ркуктары, даш чоңукчулар- нын, улусу уран чүүлдүг еске-даа мастерлериниң акыл- дары болгаш Тываның төгү- зүңүге хамаарышкан ин- тили-биле 85 муң акыг сан- ныг экспонаттар, коллекция- лар шыгатынып чыдар. Музейнин археологтуг бол- гаш этнографтыг матери- алдары Японияга, Германияга, Швецияга, Финляндияга, Америкага, чурттар аразын- ның делгелгелерин, Моол- га, Москвага, Красноярски- ге, Шуненскос, Минусинск- ке, Усть-Каменогорскиге болгаш еске-даа хоорайлар- га болуулаан делгелгелерге киришкелзэн.

Амгы уде Тываның му- зейи тос салбырды. Олар- ны Тандының Кочетово суур- да, Хову-Аксында, Чада- нада, Туранда, Шаган- Арылда, Суг-Хөл коңуңу- нын Алдан-Маадыр суурда азыткылаан. Кызылда бол- гаш республиканың еске- даа чурттакчылар чедерин- де музейлерде музей хөзөн-

ге бурун бердинген, бедик харысалгалыг болгаш ак сеткилдиг амылдакчылар эвезин өвөс. Бистин респу- бликаның Алдан-маадыр ат- тыг чурт-шинчилел музейи бо хунерде 65 чылды дем- делеп турар болганда, оларынды чамдыктарын мааңа адаан. Бистин чоргаарла- нын чорур кижилеринис бо- лур: М. Б. Кенин-Лопсан, Е. Ш. Байкара, А. Д. Дам- дычпа, К. Ш. Монгуш, Е. З. Осмоловская, Н. В. Чаш, Б. Д. Дамба, Л. М. Салчак, А. О. Дыргыч-оол, Т. Ч. Нурсат, Л. К. Куулар, У. У. Кашык-оол, И. М. Монгуш, А. С. Комбу, О. В. Донга, Л. К. Конгаржап, Р. К. Мон- гуш, казыкчы В. Я. Янда- ра, чурукчу Д. М. Ефифано- в, фотограф Х. Куулар.

Тыва музейнин коллектив чурттуг дык хей кол му- зейлери, эртем-шинчилел ин- ституттары, ангы-ангы эк- спекцииялар-биле бызыг ха- рылааны тулуп турар. Му- зейниң эртем амылдакчыла- ры эртем-шинчилел, культу- ра-чырымшык амылдакчы- ларуруп, эртем амылдакчы- бикши, чер-чегерле лекция- беседанын эртирип, бүгү- зүңүс база девискээг конфе- ренцияларына дындакчылар- ны болгаш лекцияларыны кы- лып турарлар.

Музейнин 65 чылдыга ту- раскаткан байырыг кежээ май 13-те Виктор Көк-оол чыгып чыгып улан турган. Уулуг одага чедип, ыш-даш бел- леткеп турувуста орайтаан. Айтаанып-чөмөнип алгаш, тайганың арыг агарын ты- нып хөжөргин олур бис. Ке- жээнин магалы-даа аажок. Монгуш-биле чеде-жаа коңа болувууса, нады диннеп көрбөз болгаш он чачын ора- та билбесин шын. Хөзөр каап чороруун билар-даа болузма, а болун мактаны кааптары эскербейн чораян болдум.

— Анчаар идик-хемини кончуг хынамчалыг белет- кээр кижя мен — дээш, ол ийн идин мактап эгеледи.

— Кончуг кылын хөм- ден кылган, өл-шкына тө- вөс, ола өрттөмс. Кидис угу бөзүн сырып каап шун- те, оон иштинде шериг шинель материалдыан паара- наан узун унугук бар. Сооп кээрге, угуңун унун дикск караанга чедир тыр- тып алырга, кандыг-даа соок анаа бырашпас.

Бир-ле удуп-оттуп чы- да-

рыма, эштиң идин мак- таары ам-даа төмөзөн болду. — Шыдаар индиктер-ле болгай — деп, ол мени оң чугаазын кончуг кичээгей- лиг диннап чыдар деп бо- даан хевирлиг шуугаан чы- дыр. Турган, одаже ыш- немей каап кааш, катпал чы- дып алгаш көөрүмө. Мон- гуштуң илтиери отче чоок- шудай берген кире болду. Ол индиктерни оттан ырадып каар дээриме, өде чыдып алганым база кончуг. Иш- тимде «шыдаар индиктер шы- галар ышдаар» деп бодал- биле удуй берип-тир мен.

Чере чораян аңчы кижя ала-чайгаар сергек болуп чүвө. Сылдыс караа чидип турда, оттуп келгеш туруп, индиктерин дилгезине бер- дим. Монгуш база туруп келгеш, хондур ыпысын дээш салып каан сыралар чүш- көр бээрде, оң чырыңга бир-ле чыгып тудуп алган:

— Пук хайт, бо индиктер- нин канчап барганы ол — дей-дир. Сагыкымга дүүн одаже чоңкушудай берген турган Монгуштуң кончуг индиктери кире дүшту. Ам топтап көрүп турарымга ба- жы отка эзээш бырыжып кире берген индиктерниң мээ- чиниге дөмөй аажок. Кара- тарым боттары-ла Монгуш- туң буттарында барды. Оң «шыдаар» индиктери бутта- рында хөзөр болгай. Оон- даа Монгуш мени чүг деп кызырып, шоптады дээр.

Бырышкан индиктерни тулуп алган, канчаар чер дырап каттырып турарын ам-даа караамда олчар ийин.

Чү-даа болза диннеп келе- пөлдүз ийним бар. Ындыг-даа болза одага со- луп келер идик чоңта чуу- ранчыг-ла чораян. Дүргөн- оол келгенде чадрывысты улгаттып тулуп, чүк салыр сери-даа кылып алдымыс. Элээн шуудан, диндней бер- ген бис.

Кежээ одага келгеш, баш- тай хондур одаар ыш деп белеткеп алган, ам кээп аш- чөм кылып, хундус аткан динибер сооп, дүүрге огу октап турунда орайтар. Идик-хейт кыргаттынаш, ам-на дөштү ап кыгыттар бис.

Ол хун Монгуш шагы- раан-на боор, эртежик-ле дөжөн чатнаш, буттарын одага дөгөш чыдыттып.

Кус орайтаан. Хар база кылын. Улусту мурнай, ка- рангы ммирде-ле туруп,

деп айтырарымыска: — Эриниң хурээниң ла- мазы мен — диди. Мен Аскировка: — Чамзы хамбы бо боор — дээримге: — Ол эвез-тир — деп, эжим ынча дээш, оларын чорудукаан.

Соонда дыназарымыска, Чамзы хамбы ол болган. Чам- зы хамбы оон чоруткан ча- на берген болду — деп, пар- тизан Самбуу сактып чугаа- лаан.

Чамзы хамбы дугайында Курархитиң № 115 фон- дунуң бирги бижилгезинде 1930 чылда Хемчиктин ийги- ги самыын үезинде бижик бар:

1930 чылда самыын үезинде Чамзы хамбы Шемие- ге челе берген. Аңаа тускай өг тил бээрге, үш хунгай. Самын үндүргөн чорукка ол таарымайны турарын чу- гаалап турган дээр. Мындаг дүвүзүңниң уде маана тулар болза кижя ба чүвө- ге холбазы бериш болур-дур. Ырак черге, Ак-Хем ба- жынче унуп, анаа чурттар мен. Чүвө тайбызарай бер- генде, кирип кээр мен — деп, Чамзы хамбы чү-чөтөл, оортан 5 эштиг, боду-биле 6 кижя Хемкичи кешке, бар чорда, орунка бир кижя таваржы бергеш:

— Анаа-ла Ак бажынче үнө бээрге, сон даарга чу- гаа-соот унуп болду. Суму черинге баргаш, бижиктен ап алыңар — дээн.

Оон ол сумезинге киргеш, суму чыгарганына черинге челе бээрге, ында шериглер тур- ган. Ол шериглер Чамзы хамбыны өскээр чоруттайн, Барын кожуунуң төүлне турган шериг штавынга аппа- рын дужаап берген.

Чамзы хамбы дугайында архивтерде, тыва музейнин бижикел фондузунда ам- дызында тывылган бар материалдар бо-дур. Эки сурагал дилээр болза, ам- даа төгү материалдары тытыр ужурут.

Улустуң дачырыг чугаазы: 1930 чылда Ондар Чамзы хамбыны Чадаанан Кы- зылдыга апар айткан ше- риглер Адар-Төштү ас- кырынга боттары кара тура- болза Ванчинин бижини болган. Оортан кел чораш, бир лама, бир кызыл чип, зелг кижя, бир анаа кижя- ге учураштымыс.

— Чүү улус силер? —

БАШТАЙ УШКАН ЭЖИН ШООТПАС Чечен чугаа

Дурузалар чаныпканда эди бар чороруун көөр дээш, ак-көк дээрже үр- ле кайгап алгаш турарга, са- гышка бир-ле билдирмес хөлээзин тытып, оларынды укуп бар чороруун ырак чурттарже чоруксазы кээр боор ийин. Дурузалар унуп- канда күстүң башкы чыны- гы келгени ол. Дүндөрике малааш-балар доңук хөлбөк- тер кыдыы чакталып эге- лээрге, хүнүң херелдери анаа күш чөмөстөй бээр. Ынчап чоруй бираккы тай- галар баштарында башкы хар чай бээрге, кандыг ан- чынын сагыш анаа ораар боор. Чыгыг чурттарже ча- ныпкан дурузалар дег, олар база бөлүгелниң, чыгып эгелээр.

Бо эртен бажынымга хай- ындырган шаймыңны үстүң дашкаар унуп, тала- ырга көтөрип көстүр тай- галарже улай «таринал» чажып турмула, херим эжин ажиттына-ла, арын хулум- зурт доңаң кокам Монгуш кирип келгеш, мени- лешкен соонда:

— Че, оол, диннеп үне- ринге белеткип алдың ый- наан. Кады коштуңуң ал- жывыска кандыгы? Машина база белен-не болгай — дей- тир.

Хей диннеп дээр Аныяк- Хендереиниң Чылангыңа келдирис. Ол чылын кончуг чыгып күс болган. Улуг одага чедип, ыш-даш бел- леткеп турувуста орайтаан. Айтаанып-чөмөнип алгаш, тайганың арыг агарын ты- нып хөжөргин олур бис. Ке- жээнин магалы-даа аажок. Монгуш-биле чеде-жаа коңа болувууса, нады диннеп көрбөз болгаш он чачын ора- та билбесин шын. Хөзөр каап чороруун билар-даа болузма, а болун мактаны кааптары эскербейн чораян болдум.

— Анчаар идик-хемини кончуг хынамчалыг белет- кээр кижя мен — дээш, ол ийн идин мактап эгеледи.

— Кончуг кылын хөм- ден кылган, өл-шкына тө- вөс, ола өрттөмс. Кидис угу бөзүн сырып каап шун- те, оон иштинде шериг шинель материалдыан паара- наан узун унугук бар. Сооп кээрге, угуңун унун дикск караанга чедир тыр- тып алырга, кандыг-даа соок анаа бырашпас.

Бир-ле удуп-оттуп чы- да-

шайла шаап алгаш, дини- зэри-биле чорутпум. Элээн ырай бергеш дуруранны одаг чанында дыкна азып кааш утукканымын сактып келгеш, дедир кылашгаар учурга таварыштым.

Одага кээримге, Монгу- жум мени-даа эскербес: — Хайыраан ийним, кон- чуг ийним, халак-халак — деп кимиренген тур.

— Чүү болду? — дээрим- ге, серт дээш хая көрүп, менээ дүвү чок индиктерни көрүкпейс:

— Баштай ушкан эжин шоптпас дээр-ле чөп. Сени кыкырып тургаң, тоолга каттыштым — деп-ле бо.

Монгуш орай туруп кел- геш, дүвү-далаш, шала-була шайлай каапкан, диннеп чорупкан чүвө-дир. Кылын харга дүже-дүже кылашпап бар чорорууга, сактырга индиктин чоңузу өрү чок- тап ораар-даа ышкып бол- ган. «Кандай чор» деп бодала, хончузундан алгаш өрү тыртарга, ийди диксезн ажыр демекче коңурутп келген, бирээзин тырткан, топта көөргө, ийдиниң дүвү чок болуп-тур.

Монгуш ийин ужулбайн одаже теп алгаш хонбаян, кандыг хөм изиг отна чырыл- дыр кургап калган. Ындыг чүвө кылашпаган дүвү чок кылдыр тоглап калбайн кан- чаар. Ону эскербейн, кидис уктарлыг басып бар чыткан эш бооп-тур ийин.

Чамдык аңчылар диннеп уңгеш, он шаа хонуп чораш- ла, дини ховартай бээрде дедир чангылай бээрлер. Анчы кижя тайга-тандызын- нын хайрыланын эвезиш- биче деп өкпөлөмс. «Өршээ, хайыракан» деп чалбарып, тыва чоңунд эзу-чаңчылар- ын сагып чорууру учуру- уткалыг дээрин дайым атак угадып чораян.

Бо удада Монгуш-биле мен серемчилел чогувустан индиктерден карамадан-даа болувууса, Дүргөн-оол-биле кайы үжелээ аныыр-тывыш акыл-агайы-биле чарган керевэсти ажыр күүседип, олча-омангы, оюн-каткы- лыг байлак тандывыска ча- жывысты чашкап, чанып- тывыс.

Сергей МОНГУШ, Чадаана хоорай.

шайла шаап алгаш, дини- зэри-биле чорутпум. Элээн ырай бергеш дуруранны одаг чанында дыкна азып кааш утукканымын сактып келгеш, дедир кылашгаар учурга таварыштым.

Одага кээримге, Монгу- жум мени-даа эскербес: — Хайыраан ийним, кон- чуг ийним, халак-халак — деп кимиренген тур.

— Чүү болду? — дээрим- ге, серт дээш хая көрүп, менээ дүвү чок индиктерни көрүкпейс:

— Баштай ушкан эжин шоптпас дээр-ле чөп. Сени кыкырып тургаң, тоолга каттыштым — деп-ле бо.

Монгуш орай туруп кел- геш, дүвү-далаш, шала-була шайлай каапкан, диннеп чорупкан чүвө-дир. Кылын харга дүже-дүже кылашпап бар чорорууга, сактырга индиктин чоңузу өрү чок- тап ораар-даа ышкып бол- ган. «Кандай чор» деп бодала, хончузундан алгаш өрү тыртарга, ийди диксезн ажыр демекче коңурутп келген, бирээзин тырткан, топта көөргө, ийдиниң дүвү чок болуп-тур.

Монгуш ийин ужулбайн одаже теп алгаш хонбаян, кандыг хөм изиг отна чырыл- дыр кургап калган. Ындыг чүвө кылашпаган дүвү чок кылдыр тоглап калбайн кан- чаар. Ону эскербейн, кидис уктарлыг басып бар чыткан эш бооп-тур ийин.

Чамдык аңчылар диннеп уңгеш, он шаа хонуп чораш- ла, дини ховартай бээрде дедир чангылай бээрлер. Анчы кижя тайга-тандызын- нын хайрыланын эвезиш- биче деп өкпөлөмс. «Өршээ, хайыракан» деп чалбарып, тыва чоңунд эзу-чаңчылар- ын сагып чорууру учуру- уткалыг дээрин дайым атак угадып чораян.

Бо удада Монгуш-биле мен серемчилел чогувустан индиктерден карамадан-даа болувууса, Дүргөн-оол-биле кайы үжелээ аныыр-тывыш акыл-агайы-биле чарган керевэсти ажыр күүседип, олча-омангы, оюн-каткы- лыг байлак тандывыска ча- жывысты чашкап, чанып- тывыс.

Сергей МОНГУШ, Чадаана хоорай.

Николай Кочаевич ТАВА-САМБУ

Тываның суралгы кижиле- риниң бирээзи, күш- амылдың хоочуну Николай Кочаевич Тава-Самбу аар араанының сөөлүде 1994 чылдың май 11-де чеден сес харлап бар чораян на- зынында мөчөзөн.

Н. К. Тава-Самбу 1917 чыл- дың октябрь 29-та Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажына малчын арттың өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Бо- дунун куш-ажыкчы оруун ол Ойроттун башкы техникумун дооскан сөөлүде Тыванын улус өөредилгезиниң шуугу- муга эгелзэн. Самагалдай эге школазында ол элзэн каш чылдарын дүргүзүндэ баш- кылап, араттарын ажы-төлүн өөредиринге, кижизидеринге улуг үлүң кириген.

Н. К. Тава-Самбу Ада-чурт- туң Улуг дайынын мурну чарында Тамбовтуң аяктыг шериг училищезиң чедишикини өөренип дооскаш, Тыванын Араттын революстуг шериниң (ТАРШ-тын) хурээлинге 1938 чылдың сентябрыда албан эртинтип кирген. Шериниң стратегия бөлүмү тактиказын талазы-биле амылдап, шырбак билгилг офицери ТАРШ-тын Чингине штавын начальнигинге томулаан бол- гаш анаа полковник деп шериг эргени тыыскаан. Тыва эки турачылары, ылангы танкистерни өөредип талазы- биле ол боттуг үлүң кириген болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынын фронтунда болун чорудар дугайында билди- ришкенин хей улаа кирип келген.

Н. К. Тава-Самбуу 1943 чылдың сентябрыда шериг албанында хамааты алба- ажылче шилтиккен болгаш Тыва автономнуң областын литература база парлагга хе- ректерини талазы-биле эрге- ледип начальнигинге томуй-

латкан, а 1946 чылдың октяб- рында 1948 чылдын июльга чедир «Шын» солунуң хары- салгалыг редакторуна азылган. Николай Кочаевич хундугу дыштанылгач үнү- же чедир харысалгалыг ал- бан-дуумаалары ээлеп, Ты- ваным ном үндүрер черин, хөгжүм-нм театрын дирек- торлап, парлагга эргелгениң начальниги болуп азылган. Ажылынга бедик харысалга- лыг, кижилерге эвилен, сагыш човангыр, бедик культурагы Николай Кочаевич кады ажил- да турган эш-өөрүңү хун- дуткелди эилеп чораян.

Н. К. Тава-Самбуң хамаа- ты болгаш шериг албаныга куш-ажылың белин-биле үнө- болгаш Ону ТАР-ның Республика орден-биле, «1941—1945 чыл- дарда Ада-чурттуң Улуг дай- ынынга эрес-мадырлыг куш- ажил дээр» медаль болгаш Лениниң юбилей медалы-биле шааннаан.

Николай Кочаевич Тава- Самбуңун чырыктыгы турас- каалы бистин чүрөктериниске кезээде артар.

Белүк эштери.

ЧАРЛАЛДАР

СИБИРЬ АГРОСАДЫГ тарымал тоорук үзүн болгаш кухня гарнитурларын сад- дып алырын сүмелет тур.

УЖУРАЖЫБЫЛНАР Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыг № 2 школазын 1981 чылда дооскан эш-өөрүстү шуштузун бо чылдын май 20-де 17 шакта школазын 13 дугаар кабинетинге кээп учуражырын чарлап тур бис.

ОРГКОМИТЕТ.

ТЫВАНЫН МАШИНА КЫЛЫР ЗАВОДУ эдилеп-даа турган болза эки байдалыг автомашиналарны сактып турар:

- «ВАЗ-2121» — «Нива» — 4,5 млн. руб;
«УАЗ-469» — 5,5 млн. руб;
«ГАЗ-53» самосвал — 5 млн. руб;
«ГАЗ-52» бортуг — 5 млн. руб;

Өрткөктерин немеледе өрткөктөр чокка айткан. АДРЕСИ: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», машина кылыр завод. Телефон № 6-15-18.

Чамдык черлерге 5 градус чыгып болур. Дүне 2-4 град- ус чоруп, чамдык черлерге 8 градус чедир соок болур. Кызылга бүрөп, аязып турар агаар болур, дүне чаар, Хаттын күжү секунда- да 9-14 метр чедер.

Хундус 10-15 градус чы- лып, дүне 1-3 градус соор. Ушкү хевирин агаары. Каалы кошкак кижилерге эмчиңиң хайгааралы херек чүвү.

Атарын температуразы хундус 10-15 градус чылыр.

шактарда; ВИДЕОЗАЛ: «Тер- рорист» 10.30, 14.30, 18.30 шактарда; «Коргучуг алдаг- дал» 11.00, 16.30 шактарда.

«ВОСТОК»: Ийги угаан чок учуражылгалар 14.00, 16.00, 18.00 шактар- да.

«НАЫРАЛ»: «Өлүрүк- чү үлгелдиңизинге хөлез- дигергенер», 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, 19.10

«Шын» солунуң харысалгалыг редактору турган, күш-ажылдың хоочуну Николай Кочаевич ТАВА-САМБУНУН аар араанының сөөлүде 1994 чылдын май 11-де 78 харлап бар чораян назынында мөчөзүн солунуң редак- ция коллективни дынаштышаан, он өг-бүлезинге, а- жы-төлүңге, төрелдеринге, бүгү чоок кижилеринге хыны кажыдалды илергейлел тур.

Тыва Республиканың Ундургу полициязынын департа- ментизиниң амылдакчылары Департамент директору Вла- димир Салчакочы Чамзын азын Салчак Чамзын ШОЖУТТУН мөчөзүн-биле холбаштыр аңаа ханы кажыдалды илер- гейлел тур.

Тыва Республиканың Иштики херектер ямазы болгаш Иштики херектер органдарының Хоочуннар дэулетли иштики херектер органдарынын хоочуну, иштики дэулетни халажалыгада калгына Микхан Карапошевч ЧАМЫННЫН

1994 чылдын май 11-де амчыларының 78-ки чылдында мөчөзүн дынаштышаан, мөчөзүн киңиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлел тур.

АГАР САНЫ: «Тыва сойбанк» № 363505.

Тыва Республиканың Пар- лага болгаш информация талазы-биле күрүне комитети- нын типографиязы Кызыл, Шетиники болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

ЧАМЗЫ ХАМБЫ

(Төгүзү. Эгези 3-кү арында).

шериглерден дыңнааш, ам анын тыпшай барган бис. Ынчап турувуста, ында тур- ган ак шеригиң чачыны, адын билбесин бир кижя- биле хедемчеледиң чораян Самбуу бижээни сугтар: